

Д.Д.Данилик

В.М.ГАДЖЕГА - ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ ЗАКАРПАТТЯ

В останні роки значно посилюється інтерес до наукової спадщини істориків Закарпаття. Все оцінено таких представників закарпатської історіографії XIX ст. як М.Луцкей /1/, Т.Легоцький /3/, М.Гуца-Венелін /2/. Цим повідомленням робиться перша спроба оцінити творчий здобуток на явній історичної науки Закарпаття Василія Михайловича Гаджеги (1864-1938 рр.).

Він закінчив Ужгородську гімназію, а вищу освіту здобув у Будапешті і Відні, де і став доктором богословських наук. Діяльність священика тісно поєднав з науково-дослідною роботою і залишив глибокий слід у вивченні давньої історії закарпатських румунів, зокрема їх культурного життя. Цьому сприяла і його робота на посаді єпархіального архіваріуса. Його дослідження вийшли у світ у статтях на сторінках „Наукового збірника“ товариства „Прогресиста“ в Ужгороді під опільною назвою „Додатки до історії Русинів і руських церков“ відповідно в Марамороській /4, с.140-226/, Ужанській /5, роч.ІІ, с.1-64; 6, роч.ІІІ, с.155-239/, Ужгородській /7, роч.ІV, с.117-176; 7, роч.VІ, с.1-62/, Земпаниській муніципалітетах /9, роч.VІІ-УІІ, с.1-167; 10, роч.VІХ, с.1-67; 11, роч.VІІІ, с.17-120; 12, роч.VІХІ, с.17-182; 13, роч.VІІІІ, с.37-83/. Обсяг їх перевидкує 900 сторінок. На них ми і зупинимось.

Із великою кількістю фактичного матеріалу В.Гаджега вступив в наукову дискусію з такими авторитетами історичної науки XIX ст. як І.Бідерман, А.Годінка, О.Петров навколо проблеми первісного заселення території історичного Закарпаття. Силою логіки В.Гаджега доводить антинауковість їх твердження, наче б то ця територія почала заселятися тільки з XIV ст. Як об'єктивний історик, він визнає, що письмових джерел на підтвердження протилежного є дуже мало - вони знищені монголо-татарською навалю. В Ужгородському єпархіальному архіві грамот з XII-XIV ст. зберігається всього 12, а в Будапештському - 15 /5, роч.ІІ, с.51/. Та й сам факт проживання русинів не вимагав його узаконення у відповідних грамотах. А от прихід колоністів із Заходу - квіше, яке вимагало його письмової фіксації. Так, наприклад, угорський король в 1300 р. забирає в своє володіння замок у Вишкові, бо він „тепер нам і державі дуже потрібний для охорони людей і колоністів, жив-

чих у Мараморі" /4, с.144/.

Проблему заселення територій краю В.Гадзюга розглядає у своєму внаслідок'яку з історією східних слов'ян. Він викриває змагавус панорама суспільно-політичного процесу У-ІХ ст., який охолює і Закарпаття.

В.Гадзюга відзначає позитивний вплив на зміцнення угорської державності прийняття християнства в ІХ ст., бо цим було «закладено основу всякої культури і гуманізму». Ця подія вела Угорщину в будинок європейських народів і вона вступила у «приятельські відносини з сусідніми слов'янами - чехами, поляками і особливо русинами, де не один угорський король оженювався, куди не раз в нуді та переслідуванні тікали, помочи і прибіглише ріддали і одержали і з севу допомогою вступили не раз і на королівський престол Маґяричини" /5, роч.П, с.26/.

З приходом угорців в Паннонію змінилось і становище слов'ян - вони втратили свою незалежність. В.Гадзюга пише, що в кінці ІХ ст. «докончилися коротка свобода і сносна доля слов'ян, стали рабами маґярів, або як маґярські історики списують туй кочунці слов'янські племена или перемінили пана свого, бо місто болгарої стали рабами маґярів" /5, роч.П, с.15/. У своє чергу угорці завдали позитивного впливу з боку слов'ян, зокрема залозичили у них чимало слів, способи ведення господарства і організації суспільних відносин. Вони вже «перестали вандрувати" і «зачали звикатися більше гадорством, земледілієм, стали привикати к стали осідкам і закладати постійні осідки і міста. І в сім учителіми їх були побіджені слов'яни" /5, роч.П, с.16,23/. Цю думку, до речі, аргументовано довела І.Орлай і В.Гуца-Венелін це з першої половини ХІХ ст.

Дослідник перших на Закарпатті звів у науковий обіг найдавніші письмові документи, які свідчать про заселення територій Закарпаття в давні часи. Це, зокрема, уривок з Гальдесгеймського літопису (Німеччина), в якому під 1031 р. згадується, що сини короля Стефана Емеріха названо вождем «Руських». Тут не повідомляється про те, що архієпископ Конрад у 1127 р. зустрів короля Стефана II у «Країна Руських" /5, роч.П, с.35/. А в кінці ХІІ - поч.ХІІІ ст. у Березькій землі владарював князь Григорій, який називався /4, с.145/, тобто офіційним, урядовим вождь руських. Наукову значимість цих документів високо оцінили такі співвітчизники В.Гадзюги як П.Яно (1925 р.) і М.Мескид (1928 р.). Причому П.Яно

доповнив їх і уривком із літопису монастиря в Фулда в Німеччині) /9, с.105,109/. Наві історики, які поспраються на ці документи, вказють їх як за власне відкриття.

В.Гадзюга знайомить читачів з рідкісними документами, опублікованими у Римі в середині ХІХ ст. Серед них, зокрема уривки із грамот римського папи Інокентія ІІ (1204 р.) і Григорія ІХ (1234 р.) до угорського короля Бейми ІУ, з яких в контексті аналізу церковних справ згадується, що у східній частині Угорщини проживають народи «не латинського, а грецького обряду" і було б доцільно для них створити єпископство латинського обряду. А Бейма ІУ (1235-1270) у листі до Риму прямо накликає, що Угорщина «обгороджена русинами», які мають свої монастирі. Про важливість останніх свідчить і грамота (1340 р.) константинопольського патріарха Антонія ІУ до настоятеля Грунівського монастиря. Та вельми сам примас Угорщини Ліппай у своєму конесенні у Рим чітко вказує, що «від Сліва до Мараморса в довготі 70 миль бігучих маґярських гір живе біля 300.000 русинів із 600 священниками" /4, с.154-155/.

В.Гадзюга використав і угорські джерела, зокрема хроніку Антонія ХІІІ ст. («Діяння угорців»). Сам автор стверджує, що русини жили тут ще до приходу угорців в кінці ІХ століття, вказує на існування фортеці Ует, очоленої князем Заборцем. Ця хроніка стала для нас доступною тому, що саме В.Гадзюга переклав окремі її частини з латинської мови на українську і опублікував їх в пресі 20-х років. Він зміг у науковий обіг і матеріали хроніста ХІУ ст. М.Кецаї, який записав, що угорці на шляху до Паннонії перейшли («Руські гори»).

Всі ці документи дозволили В.Гадзюзі зробити висновок про те, що «наві предки русини і жили тут неробляче і займали судирати з угорцями, а пізніше у великому числі прийшли з «Коряго-ниччи" /4, с.147/. В.Гадзюга, як істинний вчений, вказує, що ці документи вже відомі в угорській історіографії ХІХ ст., зокрема у працях Т.Легенського, А.Сулінчана, А.Велліча та ін.

У статтях В.Гадзюги розв'язано і другу важливу проблему - способі життя та зайнятості наших предків. А спонукало його до цього опитування окремих угорських істориків виставили назви предків кочівниками та ще з низьким рівнем розвитку культури. Так, один з них, О.Сабос безпідставно писав: «Руськи, як відомо, через довгий час найбільше займалися скотарством і тільки пізніше, а головне через розкив верхів зібранися в села. Між такими

обставинами дуже довго і слова не може бути про їх культурний розвиток" /4, с.153/.

Фальсифікаторський характер таких заяв В.Гаджега аргументовано викриває відомостями про існування сіл ще з XII ст. /4, с.145/. Ці відомості почерпнуті із грамот Арпадовичів, які були опубліковані в Петрі в 1860 і 1865 рр. В Ужаському комітеті, наприклад, вже в XIV-XV ст. існувало 7 міст і 250 сіл. В.Гаджега подав їх назви і роки першої згадки, підкресливши, що більшість із них має слов'янське походження. Цікавим джерелом є списки, де ними „порівні виверки на 2.600 селянських хат“.

Щоб спростувати другу тезу О.Сабова про нібищо низький рівень культурного розвитку краю В.Гаджега подає детальний опис церков і монастирів, які існували на Закарпатті вже в XI ст. /7, роч.IV, с.3-8/. Метод вірний, бо в ту епоху вони були головним осередком культурно-освітнього життя і головним виміром духовного життя землі. Достовірні дані про церкви містяться у „Протоколі візиту єпископа М.В.Ольшавського 1751 р.“, який був складений після відвідування керівництвом всіх парохій Мукачівської єпархії. Матеріали важливі тим, що вони описують церкви в кожному селі. Всіх їх було наві'яних 40 і дерев'яних 801 /5, роч.II, с.53/. А головне те, що опис засвідчує наявність у кожній церкві книг, звичайно, релігійного змісту (Тріод, Псалтир, Євангеліє), а в багатьох церквах „Книж розуміння“ І.Галагозовського (Київ, 1659). Питається, чи можна говорити про відсутність культурного процесу, якщо ці книги читали в кожному селі, часто їх переписували, робили на них покривні записи, писали хроніки (як в с.Гукливе), в монастирях збирали бібліотеки в кілька тисяч екземплярів? Звичайно, що ні.

В.Гаджега справедливо підкреслює, що дерев'яні церкви – це мистецький витвір рук трудолюбивих закарпатців, які „в бідності мислять з кріпацтві, своїми силами, трудом і витратами будують і удержують“. На жаль, з часом дерев'яні церкви руйнувалися. Перебачаючи таку їх долю, В.Гаджега ще в 20-х роках вніс пропозицію організувати „Національний музей“ дерев'яних церков, як „живий доказ нашої віри, терпеливості, постійності і мнучності“. Сьогодні ми починаємо розуміти справедливості його слів про те, що „наші старі дерев'яні церкви своїми німих устам історію наших багачів голоситиме і живіше возвізали би і нам, і нашим дітям, внукам і далеким нащадкам, ніж будь-який інший пам'ятник“ /4, с.225/.

При церквах діяли і школи. Але без всякої державної підтримки до середини XVII ст. Вони були досить залучені. Один з документів свідчить, що в школі при Мукачівському монастирі було 8 дяків і 20 учнів і всі вони „знаходяться в крайній бідності на сідьки, що не мають що їсти і в що одягатися“ /4, с.164/. На одну із причин такого становища вказав сам єпископ де Камаліо у листі до короля Леопольда I: „се за те є, що до тепер ніхто не турбує народи научувати у школах і семінаріях, як то інде буває“ /4, с.162/. Відомо, яку енергійну діяльність повів у другій половині XVII ст. по удосконаленню шкільної освіти єпископ А.Ф.Бачинський. Однак, насильницьке надяризадія неслов'янських народів привело в кінці XIX ст. до різкого погіршення освіти на Закарпатті. Наприклад, в 1895 р. тільки в одній Ужоській жупі 40,8% дітей шкільного віку не відвідувало школу /7, роч.IV, с.17/.

Наведені В.Гаджегом матеріали спонукають порадити місце і роль священиків в соціальній структурі тогочасного суспільства. Економічне становище цього соціального прошарку населення не досить ніколи підстави відносити його до числа експлуататорів, як це робиться в нашій науці. Документи свідчать, що священики були цілком безправним станом, їх „становище мізерне, духовенство худоне, бідне, всього потребує“ /4, с.212/. Вони були на становищі кріпаків, виконували на пана різкі повинності, крім від алтаря могли бути вигнані на панажину і прикладно піддавалися тілесному покаранню. Так, у 1778 р. „дяк Тачівський на п'яту прино 20 палачів дістав в кару, що в день пред Успенієм Пречистої Діви Марії Іван богослужіння кончатки, а откарзав в панажину за форпорт іти до Сигота в везти шапки (арепанти)“ /4, с.167/.

У статтях В.Гаджеги значне місце відведено характеристиці політичного становища закарпатських русинів в складі Угорщини. Закарпатські русини були позбавлені будь-яких політичних прав і змушені були постійно боротися за своє існування. Дослідник справедливо зауважує, що вони „в житті купанском або правом: лезде мали участь, або цілком участі не мали“, бо в „Угорщині до рока 1848 лиш намені (вляхта) мали і право і слово“ /4, с.157/. Це приле продовження висновку О.В.Духновича про те, що політика угорських феодалів була спрямована на викорінення місцевого населення і ці „азіатські погани з русиниов свободних рабов зділати не стыдались“ /10, с.181/.

До честі В.Гаджеги, займаючи досить високу посаду в церков-

ній ієрархії, він не осмілює процесу становлення феодально-кріпосницьких відносин /5, с.19-46/. Він вказує на наявність на Закарпатті великих земельвласників, перед якими були і русини. Наприклад, значна кількість сіл на Тараторщині була власністю Богдана Долгая. В.Гаджега русинів називає «людяними кривакми мадярських великих земельвласників» /4, с.157/, які знемагали під татаром численних повстанностей. Назоватися смисли селяни, котрі мають відробляти, зокрема панщину в селах Буштина, Терешля, Дулово і ін. Цим самим було покладено початок вивченню соціально-економічних відносин на Закарпатті в період середньовіччя, які потім стали предметом спеціального дослідження у працях М.Делекеча і С.Міцкежа.

Статті В.Гаджеги в історії русинів і русиних церков висвітлюють не й своєрідні маловідомі сторінки з історії немого краю — духовне життя наших предків. Він палко відстоює національну гідність свого народу. Заведені ним матеріали будять думку, спонукають нас переосмислювати не тільки оцінку окремих проблем, а й задуматися над тим, як сталося, що такі дослідники як він були викреслені з числа відомих вчених краю. Навіть спеціалістам залишається незвідомим цілий ряд інших праць В.Гаджега, зокрема монографія про М.Лучка (128 с.), статті «Грецькі і руські монастирі під Арцадотичами», «С перших початках народного школярства на Підкарпатській Русі», наукові розвідки про культурно-освітніх діячів Закарпаття і твори філософського характеру («Філософія, природа і світогляд», 305 с.; «Онтологія», 180 с.) та ін. Для їх написання вчений опрацював цілі пласти архівних матеріалів, а висновки, зроблені ним, відзначаються новизною і оригінальністю. Вони лягли в основу викладацької роботи, яку він проводив як професор Ужгородської семінарії.

Свою науково-педагогічну діяльність В.Гаджега плідно поєднував із громадською роботою. Пересічно він був редактором газети «Звука», яка виходила на народній мові, головою видавничого товариства «Унію» і особлива його заслуга в організації роботи літературно-наукового відділу товариства «Просвіта», знав багато європейських мов. Воістину це була людина широкої ерудиції і глибоких знань.

Наукова спеціальна Б.Н.Гаджеги став особливо зривом на фронт відносин ралійської історіографії давньої історії Закарпаття. Вона заслуговує всілякої похвали, а її автор гідного місця в ряді вчених-істориків і культурно-освітніх діячів Закарпаття.

Л і т е р а т у р а

1. Тези доповідей I-ї народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження М.Лучка 17-18.XI.1989. — Ужгород, 1989. — 186 с.; Данишак Д.І., Ілько В. М.М.Лучка — історик-славіст Закарпаття першої половини XIX ст. //Укр.іст.журнал. — 1990. — № 9. — С.80-84.
2. В.І.Венеліта і розвиток міжслов'янських взаємозв'язків (Тези доповідей і повідомлень наук.комф., присвяченої 150-річчю від дня смерті В.І.Венеліта). — Ужгород, 1989. — 126 с.; Данишак Д., Ілько В. В історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму. — Ужгород, 1990. — 72 с.
3. Тези народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Т.Легоцького. 26-27 жовтня 1990 р. — Ужгород, 1990. — 128 с.
4. Гаджега Василь. Додатки к історії Русинів и руських церков в Мараморі (Студії історично-архівні) //Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді, роч.І. — Ужгород, 1922.
5. Гаджега Василь. Додатки к історії Русинів и руських церков в Ужанській жупі //Науковий збірник т-ва «Просвіта», роч.ІІ. — Ужгород, 1923.
6. Гаджега Василь. Додатки к історії Русинів и руських церков в Ужанській жупі //Науковий збірник т-ва «Просвіта», роч.ІІІ. — Ужгород, 1924.
7. Гаджега Василь. Додатки к історії Русинів и руських церков в жупі Угоча //Науковий збірник т-ва «Просвіта», роч.ІV. — Ужгород, 1925; роч.VI. — Ужгород, 1927.
8. Гаджега Василь. Додатки к історії Русинів и руських церков в був.жупі Земплинскої //Науковий збірник т-ва «Просвіта», роч.VII-VIII. — Ужгород, 1931; роч.IX. — Ужгород, 1932; роч.X. — Ужгород, 1934; роч.XI. — Ужгород, 1935; роч.XII. — Ужгород, 1937.
9. Яшко Павло. Руські моголи із поганської доби в Землянщині //Подкарпатська Русь, роч.ІІ. — Ужгород, 1925.
10. Зоря Галицька. 1849. — № 31.